

Андрій Михайлович КОРЧАК

ORCID: 0000-0002-3895-9677

Малоазійське божество Мен та гіпотези щодо проявів його культу на Боспорі

Зібрано та проаналізовано дані про особливості та характерні риси культу малоазійського бога Місяця – Мена. Описано, якими є ключові атрибути його іконографії. Порушено проблему представлення цього божества на мідних оболах, карбованих у головних містах Боспорського царства. Розглядається питання, чи теракотові статуетки хлопчика, одягненого у фригійську одягу, насправді є відображеннями синкретичного бога Мена-Аттиса. Обґрунтовується думка про те, що факт поширення культу Мена на Боспорі є радше історіографічною конструкцією, ніж очевидною дійсністю.

Ключові слова: Мала Азія, Боспорське царство, східні культури, божества Мен, Аттис, Мітра, понтійський цар Мітрідат VI Євпатор

Andriy Korchak

The Asia Minor god Men and hypotheses about the manifestations of his cult in the Bosphorus

The works of famous Western European scholars that provide us the information about the main features and characteristics of the cult of Men – the Asia Minor god of the Moon – are analyzed. The main attributes of its iconography are characterized along with the geography of the spread of this cult in Asia Minor and other parts of the Eastern Mediterranean.

The statement that god Men was depicted on the copper obol coinage minted at the beginning of the 1st century BC in the main cities of the Bosporan Kingdom – Panticapaeum, Phanagoria and Gorgippia is investigated. It is noted that in our opinion not Men but the king of Pontus – Mithridates VI Eupator is probably represented on these coins in the image of Mithras. It is emphasized that the appearance of such coins in the Bosporan Kingdom may indicate the spread of the cult of this ruler in the region.

A particular type of Bosporan terracotta statuette, which is traditionally associated with the syncretic deity of Men-Attis, is also studied. Such an interpretation, as it seems, is quite questionable, because there are virtually no documented facts of the connection of these completely different in their nature deities. It is marked that the attributes of these statuettes organically correspond to the iconography of the god Attis, or associated with him in the artistic representation Eros.

It is suggested that since the cult of Men was spread by non-Greeks outside Asia Minor, it could only be spread in the Bosporan Kingdom by the immigrants who belonged to this category. However, currently there are no facts to confirm this idea. It is argued that the current known sources can only lead us to the conclusion that the presence of the cult of the god Men in the Bosporan area, as in the rest of the Northern Black Sea region, is rather a historiographical construction, than a reality.

Keywords: Asia Minor, Bosporan Kingdom, oriental cults, god Men, Attis, Mithras, Mithridates VI Eupator

Досліджуючи проблему поширення східних релігійних культів на території України, велику увагу потрібно приділити віруванням у давньогрецьких колоніях Північного Причорномор'я. Очевидним є той факт, що разом зі своїми традиційними культурами колоністи-елліни вшановували цілу низку східних божеств. Від самих початків колонізації поселенці поклонялися малоазійській Матері богів, а з часів еллінізму і її супутнику-паредру Аттісу. У цей же період у містах Північного Причорномор'я починає відігравати велику роль єгипетсько-александрійська тріада божеств Ісіди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа). Вказані культу були дуже популярними, про що свідчить виявлення надзвичайно великої кількості пов'язаних із ними археологічних артефактів. Окрім цього, в зазначеному регіоні простежуються сліди і менш популярних східних вірувань. Часом пов'язаних із ними сакральних предметів є настільки мало, що навіть зараз дуже важко відповісти, якою мірою і в який саме спосіб в Північному Причорномор'ї поширювався культ того чи іншого, менш популярного в цьому регіоні східного божества.

Доволі серйозною постає проблема інтерпретації низки сакральних знахідок. Нерідко трапляються випадки, коли та чи інша статуетка, символ чи предмет можуть належати зовсім іншим богам, а не тим, кому їх до цього часу приписували. Аналогічною виглядає справа з ідентифікацією зображень низки божеств на монетах.

З огляду на цю ситуацію важливо згадати про культ малоазійського бога Місяця – Мена. В історичній літературі є низка тверджень про його присутність у Боспорському царстві. Прийнято вважати, що зображення Мена представлене на мідних оболах, які карбувалися в Пантікапеї, Фанагорії та Горгіпії у період правління Мітрідата VI Євпатора (107–63 рр. до н. е.). Виявлену виключно на території Боспору групу статуеток одягненого у фрїгійську одяжку хлопчика, який сидить боком на півні¹, також ототожнюють із синкретичним божеством Меном-Аттісом. Тим не менше, за ретельнішого вивчення цього іконографічного матеріалу безперечно постає запитання, чи дійсно він правильно ідентифікований, чи вказані зображення не представляють собою когось іншого. Звідси і випливає актуальність вказаної теми.

Головна мета цієї статті – спроба дослідити, чи дійсно образи на монетах і статуетках, які традиційно пов'язують з богом Меном, є його відображеннями, чи все-таки вони представляють інших міфічних істот або реальних людей.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки завдань:

- визначити основні особливості та характерні риси культу бога Мена;
- в'яснити, якими є головні атрибути його іконографії;
- проаналізувати географію поширення цього вірування в Малій Азії та в інших регіонах східного Середземномор'я;
- встановити, чи дійсно в головних містах Боспорського царства на карбованих мідних оболах зображено бога Мена;
- проаналізувати комплекс теракотових статуеток, які традиційно пов'язують із синкретичним божеством Меном-Аттісом, і з'ясувати, чи справді вони представляють його образ;

¹ Дискусійним залишається питання лише щодо однієї із таких фігурок. За Ф. Вінтером, вона походить з Керчі [18, s. 316, b. 2], за М. Й. Вермасереном – з Херсонесу [22, p. 160, № 555].

– спробувати дати відповідь на питання, чи дійсно цей культ був присутній на Боспорі.

Спеціальних праць, присвячених проблемі поширення культу бога Мена у Боспорському царстві фактично немає. Окремі аспекти цього питання подекуди розкриваються лише в ряді загальних робіт. Наприклад, наукове дослідження специфіки появи мідних оболів із зображенням Мена в головних містах Боспору представлено в дослідженні Олександра Зографа (Александр Зограф) (1889–1942) “Античні монети” (“Античные монеты”, 1951 р.) [7, с. 185–187, табл. XLIII, 13–14]. Узагальнену інформацію про ці монети (детальні описи, нумерацію у найважливіших друкованих каталогах, варіанти датування, найновіші дані про кількість задокументованих знахідок) можна почерпнути в електронному каталозі-архіві “Монети Боспору” (“Монеты Боспора”) [12, Пантикапей № 201–3019, Фанагорія № 207–3200, Горгіппія №№ 210–3140, 210–3284].

У монографії радянсько-російської археологині та мистецтвознавиці Марії Кобиліної (Мария Кобылина) (1897–1988) “Зображення східних божеств в Північному Причорномор’ї в перші століття нашої ери” (“Изображение восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века нашей эры”, 1978 р.) розглядається проблема ідентифікації теракотових фігурок маленького хлопчика у фрігійському костюмі, який сидить боком на півні, як зображення синкретичного бога Мена-Аттиса [10, с. 44–45, 84–87, №№ 29–32].

У своїх працях “Люди та їх боги: релігійний світогляд у Понтійському царстві”² (“Люди и их боги: религиозное мировоззрение в Понтийском царстве”, 1998 р.) та “Релігія і культу Понта елліністичного і римського часу” (“Религия и культуры Понта эллинистического и римского времени”, 2009 р.) сучасний російський історик Сергій Саприкін (Сергей Сапрыкин) також дотримується думки про ототожнення вищезгаданих статуєток із Меном або ж Меном-Аттисом [14, с. 413; 15, с. 84–87]. Особливим підходом в доробку вченого є його концепція про злиття культу Мена із культом царів Понту, починаючи від Фарнака I (190–159 рр. до н. е.) [15, с. 129, 310].

Щодо божества Мена загалом, то історія його наукового вивчення триває вже близько 130-ти років і нараховує кілька десятків досліджень, переважно європейських вчених – спеціалістів у галузі античної історії. Із найбільш повним оглядом історіографії з цієї теми та відповідними бібліографічними переліками можна ознайомитися у праці радянсько-російської історикині Олени Голубцової (Елена Голубцова) (1921–1998) “Ідеологія і культура сільського населення Малої Азії I–III ст.” (“Идеология и культура сельского населения Малой Азии I–III вв.”, 1977 р.) [5, с. 3–7], вищезгаданій монографії С. Саприкіна “Релігія і культу Понта елліністичного і римського часу” [15, с. 3–7], статті сучасного турецького дослідника Хюсейна Метіна (Hüseyin Metin) “Храм Мена у Керайтайях в області Пісидія (Буджак, Будур, Туреччина)” (“Temple of Men in Keraitai within the Pisidia region (Bucak, Burdur, Turkey)”, 2015 р.) [20, р. 14–15].

Традиційно вважається, що Мен є богом Місяця і має фрігійське походження [21, р. 74]³. Існують також альтернативні версії про його семітське чи індо-перське коріння, а також злиття з малоазійським божеством Аттисом [15, с. 146; 21, р. 91–93].

² Стаття написана у співавторстві із сучасним російським археологом Олександром Масленниковим.

³ Автор цієї статті теж притримується такого підходу.

III. САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

Згідно з проаналізованою французьким археологом, елліністом та медієвістом Полем Пердрізе (Paul Perdrizet) (1870–1938) великою кількістю посвят цьому боже-ству, Мена вважали богом зцілення, захисником справедливості [21, р. 58]. Для своїх забобонних прихильників він був божеством, яке чаклувало, або якого треба було заклинати [21, р. 103]. Мен забезпечував водою колодязі, а поля багатими врожаями [21, р. 80]. Крім цього, він був покровителем сіл та общин, що там проживали. Мен беріг їх від різних напастей [5, с. 31–32]. Також він захищав спокій померлих у могилах і певною мірою вважався господарем потойбічного світу [21, р. 86].

Цікавим для розуміння суті природи Мена є висновок, зроблений про нього П. Пердрізе: “Напевно, Мен не був богом із дуже яскравим характером. Згідно із наявними [...] документами, він постає перед нами, передусім покровителем добрих людей. Мен нагадує чудових божеств Карії, і аж ніяк не Кібелу, Аттіса чи Сабазія. Він ігнорує їхню темну містику, гучні та божевільні оргії. Це, безсумнівно, пояснює те, чому, хоча Мена і сильно шанували в Малій Азії, стародавні автори так мало говорять про нього; і те що, хоча деякі із його вірних і переносили цей культ зі собою в чужі країни, Мен не підняв там великого шуму і не підкорив стільки ж прозелітів, скільки зробили це інші великі боги Фрігії”⁴ [21, р. 106].

В іконографії Мен зазвичай одягнений у фрігійський костюм – оздоблену зірками шапку із закрученим до переду верхом і туніку з високо розміщеним поясом. Його завжди зображують безбородим юнаком, часто з довгим волоссям, що спадає на плечі. Здебільшого він тримає в лівій руці гачок або шишку, яка розганяє злі чари, або кулю – символ влади. Його друга рука спирається на спис [21, р. 104] (іл. 1).

Іл. 1. Стела із зображенням Мена та Зевса Масфалатеноса з книги “Археологічна подорож до Греції та Малої Азії...” (1888)⁵

⁴ Усі переклади українською мовою виконані автором цього дослідження.

⁵ Обидві стели (іл. 1 та іл. 6) походять з місцевості Менне (Mennech – лат.) в Лідії (Мео-

Іл. 2. Срібне блюдо із зображенням Мена з книги М. Й. Вермасерена (1989) (№ 65)⁶

На рельєфах він часто зображений сидячи на барані чи півні [21, р. 80]. Лише в Малій Азії барельєфи представляють Мена верхи на коні [21, р. 104].

Найголовнішим атрибутом цього божества, за яким його можна достовірно ідентифікувати, є великий півмісяць за плечима [21, р. 72, 99] (іл. 2).

Традиційно вважається, що дитячих зображень Мена не існує, однак є один цікавий виняток. Мова йде про теракотову фігурку, що походить з Лідії, околиць м. Сарди. Це бог-дитина, який сидить, розставивши і зігнувши

Іл. 3. Зображення статуетки Мена-дитини із статті Г. Шлюмбергера (1880)

ноги так, що п'яти торкаються одна одної. Правою рукою він тримає півня, який знаходиться на коліні; лівою рукою притискає до грудей велике гроно винограду. Щоки божества повні, підборіддя гостре, ніс приплюснутий; вираз обличчя доволі веселий. Волосся довгими жорсткими пасмами спадає на скроні й потилицю, з обох боків голови великі квітки з чотирма пелюстками. Характерною особливістю статуетки є величезний півмісяць, розміщений за її плечима, що безперечно дозволяє пов'язати постать з богом Меном. Той факт, що ця фігурка є свого роду унікальною, дав привід окремим вченим вважати її зображенням Аттіса. Однак це припущення заперечується тим, що великий півмісяць не є атрибутом вказаного божества [21, р. 59–60; 23, р. 191–196, pl. 32] (іл. 3).

нії) і датуються кінцем II ст. н. е. Зевс Масфалатенос – сонячне божество Лідії. Зображення взяті з книги: Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure sous la direction de M. Philippe Le Bas / Gravées d'après les dessins de E. La Ndron et Commentées par Salomon Reinach. Paris, 1888. XXIV+163 p. 151 pl.

⁶ Блюдо знайдене у м. Гільдесгайм поблизу Ганновера у Німеччині. Датується періодом пізнього еллінізму.

Географія поширення культу в Малій Азії та в інших регіонах східного Середземномор'я

Попри згадані вище різні дискусії про походження божества Мена, безперечним залишається той факт, що більшість пам'яток, пов'язаних із його культом, походять з Малої Азії. Такий стан речей чітко вказує на те, що корені цього вірування слід шукати в зазначеному регіоні.

Проведений П. Пердрізе детальний аналіз відомого в кінці XIX ст. епіграфічного та нумізматичного матеріалу дозволив йому зробити висновок про те, що культ Мена був поширений на всій території стародавньої Фрігії, натомість поза її межами пам'ятки, що засвідчують його наявність, зустрічаються лише спорадично. Цей факт ліг в основу гіпотези цього вченого про фригійське походження божества [21, р. 74].

Співставлення опублікованого П. Пердрізе переліку джерел з історичними мапами Малої Азії періоду еллінізму свідчить, що сакральні предмети, які представляють культ бога Мена, здебільшого концентруються у Фрігії, де їх значна кількість датується римським періодом, а також у більшості регіонів, що її оточують. Культові артефакти виявлені в Троаді, Еоліді, Лідії (Меонії), Іонії, Лікії, Пісідії, Памфілії, Ісаурії, Лікаонії та Галатії [21, р. 60–74].

Святилище цього божества зафіксоване Страбоном на території Понту у м. Кабіра (також Діосполь або Себаста). “У місті знаходиться також святилище Мена, зване Фарнаковим⁷, містечко Амерія з багатьма храмовими рабами та священною ділянкою, доходи з якої завжди належать жерцю. Царі шанували це святилище понад будь-яку міру, так що вони вимовляли так звану царську клятву: [Клянусь] “Щастям царя і Меном Фарнака”” (Страбон, Географія, XI, 3, 31) [17, с. 522].

Сліди культу Мена простежуються також на територіях острівної та материкової Греції. Переважно це були міста, що лежали на морських чи сухопутних шляхах і зв'язували Малу Азію з Афінами та Римом. Пам'ятки, що засвідчують присутність вірувань у це божество, були виявлені на островах Родос та Делос в Егейському морі, о. Тасос у Фракійському морі та м. Філіппи у Фракії [21, р. 75–76].

Доволі поширеним цей культ був і в Аттиці. Найдавніші пам'ятки, виявлені в цьому регіоні, сягають IV ст. до н. е. Вірування в бога Мена принесли туди вихідці з Малої Азії. Найбільша кількість культових предметів, пов'язаних із цим божеством, виявлена в Афінах. Також Мену поклонялися в Піреї – великому портовому місті, Лавріоні, відомому своїми срібними, свинцевими та мідними копальнями, і Торікосі [21, р. 77–85]. Саме видобуток кольорових металів притягував туди майстрів, шахтарів і робітників переважно з варварського світу, а особливо з гірничодобувних країн, таких як Фракія, Віфінія, Фрігія та Пафлагонія [21, р. 83].

Боспорські мідні оболі із можливим зображенням бога Мена

У період, коли Боспором правив понтійський цар Мітрідат VI Євпатор (107–63 рр. до н. е.) [4, с. 304–310; 13, с. 140–151], у Пантікапеї, Фанагорії та Горгінії карбували однотипні мідні оболі. Часові рамки появи цих монет визначають 90–79 рр. до н. е. На їхньому аверсі викарбуване погруддя молодого чоловіка у оздобленій зірками фригійській шапці, якого пов'язують із богом Меном. Основним атрибутом, за яким

⁷ Тобто засноване Фарнаком I [17, с. 825].

його ідентифікують, є розміщена вище чола чоловіка невелика восьмипроменева зірка, обрамлена знизу маленьким півмісяцем [7, с. 185–187, табл. XLIII, № 13–14; 12, Пантікапей № 201–3019, Фанагорія № 207–3200, Горгіппія №№ 210–3140, 210–3284] (іл. 4–5).

Іл. 4. Зображення пантікапейського мідного обола із сайту “Монети Боспору” (№ 201-3019)

Перед тим, як перейти до аналізу вказаного образу, важливим буде коротко розглянути особливості грошового обігу в Боспорському царстві цього часу, детально описані О. Зографом. Розкриття зазначеної проблеми дослідник починає із розгляду ситуації в Малій Азії. У цих частинах Мітрідатових володінь у той час на руках у людей перебувало безліч мідних монет усяких розмірів, випущених різними містами з одним, загальним для кожного номіналу, типом. Вони відрізнялися лише назвою міста, де їх карбували [7, с. 185–187].

Імовірно, міські випуски мідних грошових знаків призначалися для покриття витрат на воєнні кампанії царя Понту. Однак така ситуація обмежується лише періодом правління Мітрідата VI Євпатора. “Це безприкладне ... розмаїття знахідок можна пояснити лише жвавою роботою агентів Мітрідата VI і пересуванням його військових загонів... Досконала, строга однотипність цих монет з різних міст і та обставина, що деякі з цих типів виявляють явний зв’язок із самим царем (зображення Діоніса, Персея, пегаса), не залишає сумніву в тому, що і це, міське за зовнішністю, карбування проводилося за ініціативою і під контролем царських чиновників” [7, с. 186].

Аналогічною в той час також виглядала ситуація і з обігом мідних монет на Боспорі. У всіх містах, де вони карбувалися, теж з’являлися однотипні мідні номінали., що відрізнялися лише за назвами міст походження. Саме до такого типу відносяться і згадані вище мідні оболі, що безпосередньо пов’язані із діяльністю Мітрідата VI Євпатора [7, с. 186–187].

Знання таких фактів чітко вказує на те, що навіть якщо на пантікапейських, фанагорійських та горгіпійських оболах і був би зображений Мен, то однозначно не через те, що його культ набрав державного характеру у цих містах Боспору, а просто через зв’язок цього божества з понтійською династією Мітрідатідів. Однак основна проблема ховається в цілком іншій площині. Потрібно поставити запитання: чи на цих монетах дійсно зображений Мен, як це подано у традиційній історіографії?

До певних роздумів спонукає точка зору С. Саприкіна. Вчений вважає, що на оболах боспорських міст викарбувано не профіль самого божества, а портрет царя Мітрідата VI

Євпатора в образі Мена. “Ототожнення Мітрідата Євпатора з Меном переконливо доводять монети боспорських міст Пантікапея, Фанагорії та Горгіпії 100–75 рр. до н. е. з портретом Мітрідата в прикрашеній восьмипроменевими зірками гостроконечній фрїгійській шапці Мена або тіарі Мітри, поверх якої пов’язана діадема, що вказує на царський статус. Її кінці з’єднані вузлами і спадають ззаду на плечі вздовж потилиці та шиї царя, а на лобі у нього зірка та півмісяць – герб Понту та династії Мітрідатидів, символ місячно-солярних божеств – Мена, Мітри, Персея, Ісиди і т. д.” [15, с. 310].

Гл. 5. Зображення горгіпійського мідного обола із сайту “Монети Боспору” (№ 210-3284)

Уважно читаючи цей уривок, особливу увагу слід звернути на два моменти. Перший – фрїгійська шапка. Чи може цей головний убір бути основним атрибутом для ідентифікації образу Мена? Однозначно ні. У фрїгійській шапці, окрім малоазійського бога місяця, зображували Атгіса, Сабазія, Мітру, чи навіть Юпітера Доліхена.

Другий – зірка та півмісяць. За твердженням автора, про те, що сукупність цих двох солярних знаків є гербом Понта та династії Мітрідатидів, важко не погодитись, оскільки на користь цього свідчать нумізматичні дані. Восьмипроменева зірка з півмісяцем карбувалася на реверсах золотих статерів 70 і 63 рр. до н. е. в останні роки царювання Мітрідата VI Євпатора; золотих статерів 21–20 та 17–16 рр. до н. е., і мідних монет 5 р. до н. е. та 13–14 рр. н. е. у різні періоди правління на Боспорі цариці Динамії (перше правління: 21–20 та 17–16 рр. до н. е.; друге правління: 12–11 рр. до н. е., 7–8 рр. н. е.; третє правління: 13–14 рр. н. е.) – онуки Мітрідата VI Євпатора [1, с. 196, № 1374, с. 198, № 1388; 12, неизвесный центр № 213–3278, Пантікапей №№ 253–5240, 254–5133, 294–4246; 13, с. 305, рис. III, 2–3, 5].

З іншого боку, для прикладу, зображення на боспорських оболах можна порівняти із дуже подібним образом на мідних монетах, де дійсно представлений бог Мен. Німецький філолог та археолог Вільгельм Гайнріх Рошер (Wilhelm Heinrich Roscher) (1845–1923) у своєму дослідженні, присвяченому цьому божеству, опублікував зображення семи малоазійських монет (табл. Іа, 1, 3–7, 9) переважно римського часу, на яких видно той же самий образ, що й на боспорських оболах. Суттєвою відмінністю є лише наявність за плечима поруддя великого півмісяця⁸ [22, s. 141–142, taf. Іа; 25, p. 149, pl. XXXI, 5].

⁸ Загалом В. Г. Рошер опублікував зображення 35-ти малоазійських монет, які, на його думку, пов’язані з культом бога Мена. Окрім семи згаданих, де профіль місячного божества обернений вправо, на одній монеті (табл. Іа, 8) Мен дивиться ліворуч. На дванадцятьох монетах божество

Якщо твердження С. Саприкіна про тотожність Мітрідата VI Євпатора з богом Меном вважати вірним, виникають запитання, чому на боспорських монетах за плечима молодого чоловіка у фригійській шапці немає великого півмісяця. Певну підказку для розв’язання цієї проблеми можна знайти, проаналізувавши зображення інших монет, опублікованих В. Г. Рошером. Особливу увагу слід звернути на монети 8, 9, 10 з таблиці Ib. На перших двох монетах з Трапезунда (Понт) часів правління римських імператорів Александра Севера (222–235) та Гордіана III (238–244) виکارбувано зображення вершника, що сидить на бойовому коні, який рухається вправо – в сторону вітара із палаючим вогнем. За В. Г. Рошером вершник представляє собою синкретичний образ Мена-Мітри [22, s. 144–145, taf. Ib]. Цієї ж думки певний час притримувався один із провідних спеціалістів з вивчення культу бога Мітри – бельгійський вчений Франц Валері Марі Кюмон (Franz-Valéry-Marie Cumont) (1868–1947). Проте після відкриття у 1933–1944 рр. на території античного міста Дура-Европос (Східна Сирія) залишків мітреуму та порівняння зображень на монетах із Трапезунда з виявленими у цьому святилищі фресками, дослідник дійшов до висновку, що все-таки цим вершником є Мітра [3, с. 151].

Надзвичайно цікавим є зображення на монеті 10, яка теж походить з Трапезунда і датується періодом правління імператора Каракалли (211–217). Там вершник представлений у збільшеному вигляді – показане лише його погруддя та голова і шия коня. Фригійська шапка увінчана характерними для іконографії бога Геліоса (*ил. б*) сонячними променями. Всупереч трактуванню В. Г. Рошера, що це є образ Мена-Мітри [22, s. 144–145, taf. Ib], цей атрибут чітко вказує лише на одного Мітру. Доказом цьому може служити нумізматичний матеріал із Греко-Бактрійського та Кушанського царств, що засвідчує злиття образів Мітри та Геліоса [3, с. 152].

З огляду на вищесказане постає запитання: можливо, на боспорських оболах, Мітрідат VI Євпатор постає перед нами не в образі Мена, а в образі Мітри? Із наведених вище слів С. Саприкіна, така інтерпретація виглядає цілком ймовірно. Певною мірою вона може також бути підтверджена словами німецького історика античності Германа Бенгтсона (Hermann Bengtson) (1909–1989): “Мітрідат, який народився і

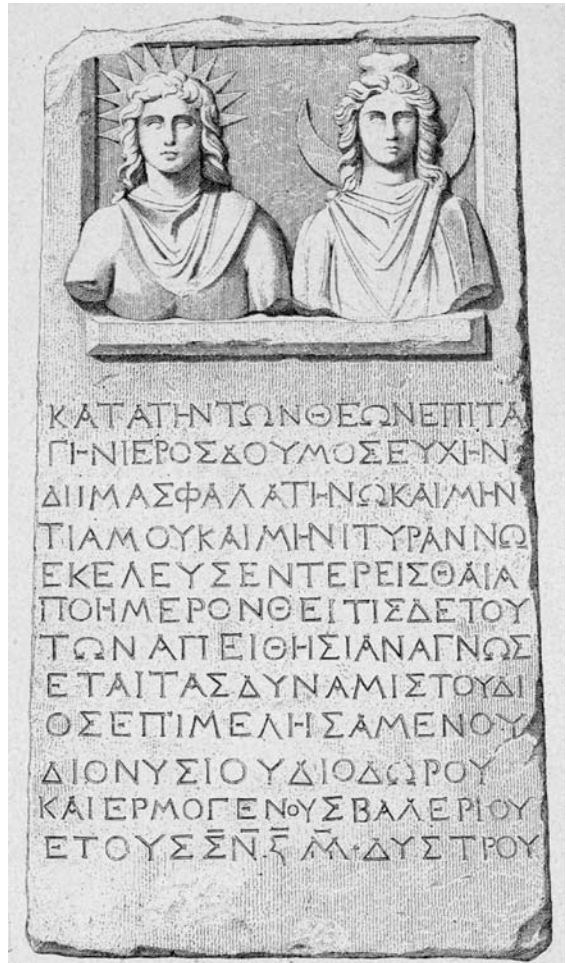
зображене стоячи в повний зріст (табл. Ia, 11–19; табл. Ib, 1–3). Є більш рідкісні приклади: Мен стоїть в храмі; на руці у богині – покровительки м. Нісса (Каппадокія) (табл. Ia, 11–19; табл. Ib, 14–16); їде верхи на коні вправо або вліво; керує колісницею, що прямує ліворуч (табл. Ib, 11–13). Зображення на ще дев’ятох монетах, скоріш за все, відношення до культу малоазійського місячного бога не мають. 26 зазначених нумізматичних пам’яток були виявлені на території таких античних міст Малої Азії, як Аккілайон, Бевдос та Теменотіраї у Фрігії, Сетаї та Сарди у Лідії (Меонії), Магнесія на Меандрі в Іонії, Лаодікея на межі Карії і Лідії, Аттуда в Карії, Антіохія, Простанна, Сагалассос та Селевкія в Пісідії, Сілліон в Памфілії, Нісса в Каппадокії, Анкіра в Галатії, Юліополіс на межі Віфінії, Пафлагонії та Галатії. Одна монета знайдена в Есебусі (Хешбон) у Палестині. Карбувалися ці монети у римський період в часи правління імператорів: Клавдія (41–54), Тита (79–81), Траяна (98–117), Адріана (117–138), Фаустини Молодшої (161–176), Коммода (177–192), Септимія Севера (193–211), Юлії Домни (193–217), Каракалли (211–217), Александра Севера (222–235), Юлії Мамеї (222–235), Гордіана (238), Гордіана III (238–244), Валеріана (253–260) та Галлієна (253–268) [22, s. 141–145, taf. Ia, Ib].

виріс у Синопі, грецькому місті на Чорноморському узбережжі, вже в ранній юності увійшов у дотик із витоками еллінської освіченості. Однак, він цілком усвідомлено тримався іранських традицій своєї династії, особливо маздаїзму, якому був вірний усе своє життя” [2, с. 293].

Проаналізувавши вищенаведені дані, можна зробити наступні висновки. Погруддя молодого чоловіка у фрігійській шапці на мідних оболах карбованих на початку I ст. до н. е. у Пантікапеї, Фанагорії та Горгінії, через відсутність головного атрибуту – великого півмісяця за плечима, не може однозначно трактуватися як зображення малоазійського бога Місяця – Мена. Найвність восьмипроменевої зірки з півмісяцем пов’язує цей образ радше з понтійським царем Мітрідатом VI Євпатором. Іранське ім’я цього правителя та його прихильність до маздаїзму можуть вказувати на те, що на боспорських монетах він постає скоріше у вигляді Мітри ніж Мена. Ці факти, по суті, спростовують твердження окремих вчених щодо присутності в Боспорському царстві культу малоазійського місячного божества. Цікавим та інтригуючим залишається питання, чому саме на Боспорі карбували такий образ, адже прямих аналогій, з яких він би міг бути запозичений на території колишнього понтійського царства, поки що не виявлено.

Комплекс боспорських теракотових статуеток, традиційно пов’язаних із синкретичним божеством Меном-Атгісом

Починаючи з середини XIX ст. на території колишнього Боспорського царства було виявлено групу характерних лише для цього регіону теракотових статуеток. Загалом, ці фігурки виглядають наступним чином. Хлопчик, одягнений у фрігійську шапку, має застібнутий на грудях каптан та спеціально розкриті анаксириди⁹, аби показати оголені геніталії. Він сидить боком на спині півня, злегка нахилившись до його ший

Іл. 6. Стела із зображенням Зевса Масфалатеноса (у вигляді Геліоса) та Мена з книги “Археологічна подорож до Греції та Малої Азії...” (1888)

⁹ Анаксириди – довгі штани, що досить щільно прилягають до ніг, закладалися в черевик або збиралися в складки вниз.

і притримуючись за неї лівою рукою, в правій тримає гроно винограду [10, с. 44–45, 84–87, №№ 29–32] (іл. 7–8).

Про такі скульптури в історичній літературі сказано не так вже й багато. У період Російської імперії, починаючи з середини XIX ст., згадки про подібні статуетки фактично зводяться до зазначення факту їхнього знайдення [6, с. 50–51, рис. 13; 18, s. 316, b. 2–3]. Очевидно саме тоді їх почали інтерпретувати як синкретичний образ Мена-Аттиса, заперечений у 1896 р. П. Пердрізе [21, р. 99].

У радянський час ця інтерпретація дала підставу припускати факт присутності культу бога Мена на Боспорі. Найбільше до поширення цієї ідеї, починаючи з 1958 р. [9, с. 188–189, рис. 6/3], прилучилася М. Кобиліна. Наприклад, у вищезгаданій монографії “Зображення східних божеств в Північному Причорномор’ї в перші століття нашої ери”, дослідниця як приклад наводить чотири такі статуетки, знайдені на території Пантікапея в період середини XIX – середини XX ст., і датує їх I ст. до н. е. – II ст. н. е. [10, с. 44–45, 84–87, №№ 29–32]. Подібно інтерпретує віднайдений у 1962 р. на території м. Кепи фрагмент теракоти аналогічного типу радянсько-російський археолог Микола Сокольський (1916–1973) [16, с. 110, 112, рис. 39/5]. До цього переліку вчених потрібно додати С. Саприкіна, який також притримується думки, що боспорські статуетки хлопчика на півні є нічим іншим, як образом синкретичного божества Мена-Аттиса [15, с. 364–367, рис. 141–142].

Всупереч вищевказаному твердженню, можна навести цілий ряд аргументів на користь того, що ці статуетки навряд чи можна пов’язувати із культом бога Мена:

Іл. 7. Зображення статуетки одягненого у фрігійську одягу хлопчика з Пантікапея з книги М. Кобиліної (1978) (№ 30)

– на скульптурних та нумізматичних пам’ятках, за винятком єдиного згаданого вище прикладу, це божество завжди виступає в образі молодого чоловіка, а не дитини;

– основним його атрибутом є великий півмісяць за плечима, якого немає на жодній із боспорських статуеток;

– не відомо жодного випадку, щоби Мен демонстрував спеціально оголені геніталії, така іконографія є характерною для Аттиса, що вказує на його самооскоплення;

– пори те, що півень є одним із атрибутів малоазійського місячного бога, він дуже тісно пов’язаний з Аттисом [19, р. 109], також в античній скульптурі було досить звичним явищем зображувати верхи на цьому птахові бога Ерота або ж просто хлопчиків чи юнаків [18, s. 316];

– окрім припущень, що виникають при спробах інтерпретації тих чи інших

скульптурних зразків, немає якихось конкретних та чітких даних, які б свідчили про злиття абсолютно відмінних за своєю природою божеств Мена та Аттіса¹⁰.

Якщо не Мен-Аттис, то хто ж зображений на описаних боспорських скульптурах? На це питання легко можна знайти відповідь у шостому томі каталогу “Корпус культу Кібели та Аттіса” (“Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)”, 1989 р.), упорядкованого відомим нідерландським істориком релігії, провідним спеціалістом із дослідження історії східних культур Мартемом Йозефом Вермасереном (Maarten Jozef Vermaseren) (1918–1985). Інформацію про статуетки, які М. Кобиліна інтерпретує як зображення Мена-Аттіса, можна знайти у праці Вермасерена. Це є наступні відповідності фігурок: № 29 – № 587 [10, с. 44, 84; 24, р. 168]; № 30 – № 584 [10, с. 44–45, 85; 24, р. 160, 167]; № 31 – № 575 [10, с. 45, 86; 24, р. 165, pl. CXL]; № 32 – № 569 [10, с. 45, 87; 24, р. 164]. Згідно із М. Й. Вермасереном, ці статуетки представляють собою Аттіса. Такою ж виглядає ситуація із імпортною, але знайденою на території Пантікапея головою-маскою хлопчика у фрігійській шапці – № 28 – № 582 [10, с. 44, 83; 24, р. 166].

Із припущенням М. Й. Вермасерена важко не погодитися, адже на його користь можна привести кілька важливих аргументів:

- порівняння досліджуваних боспорських теракот з опублікованими М. Кобиліною окремими зображеннями юного Аттіса (№№ 20, 23) свідчить, що ці фігурки представлені у тому ж вигляді, що й т. зв. Мен-Аттис – супутник-паредр Матері богів, одягнений у фрігійську шапку, застібнутий на грудях каптан із спеціально розкритими анаксиридами для демонстрації оголених геніталій [10, с. 40–42, 75, 78];

- ідея зображати Аттіса у вигляді маленького хлопчика, найімовірніше, виникла під впливом іконографії Ерота [18, с. 316], свідченням чому може бути наявність крил на статуетках супутника Матері богів – №№ 22, 23 [10, с. 42, 77–78]; т. зв. Мен-Аттис – № 32 теж має крила – абсолютно нехарактерний атрибут для малоазійського місячного божества [10, с. 45, 87]; щодо фігурки № 21 існують різні думки, що це Ерот чи Аттіс [8, с. 80–83; 10, с. 41, 76];

- статуетка № 24, яку М. Кобиліна інтерпретує як Аттіса-дитину, представляє той самий образ хлопчика, що і на досліджуваних боспорських статуетках [10, с. 42–43, 79; 24, р. 170, pl. CXLIV].

Тому з цілковитою впевненістю можна стверджувати, що виявлений лише на території колишнього Боспорського царства тип теракотових статуеток із зображенням сидячого на півневі хлопчика у фрігійському костюмі є нічим іншим, як одним із різновидів іконографічного представлення бога Аттіса. На користь цього виступає його головний атрибут – оголені геніталії. На характерний для Північного Причорномор'я спосіб зображати Аттіса у вигляді маленького хлопчика безпосередній вплив, однозначно, мала іконографія божества Ерота.

Твердження окремих істориків про присутність культу малоазійського бога Місяця – Мена на Боспорі виглядає сумнівним. На карбованих на початку I ст. до н. е.

¹⁰ Виняток складають хіба що посвяти, виявлені на території Італії і датовані IV ст. н. е., де Аттіса названо епітетом *menotyannos* – володар місяців [11, с. 93–94]. Як відомо, однією з численних епіклес (постійних священних прізвиськ божеств античного світу) Мена було ім'я *Tύραννος* [21, р. 85–87].

Іл. 8. Зображення статуетки одягненого у фригійську одягу хлопчика з Пантікапея, з книги М. Й. Вермасерена (1989) (№ 575)

у Пантікапеї, Фанагорії та Горгіпії мідних об'єктах зображений, скоріш за все, не Мен, а цар Понту – Мітрідат VI Євпатор в образі бога Мітри. Поява таких монет у Боспорському царстві може свідчити хіба що про поширення культу цього правителя у підвладному йому регіоні.

Інтерпретація окремих статуєток, як синкретичного образу Мена-Аттиса є також мало ймовірною. За винятком Італії IV ст. н. е., немає документально засвідчених фактів злиття цих цілком відмінних за своєю природою божеств. Атрибутика вказаних статуєток органічно відповідає іконографії бога Аттиса чи пов'язаного з ним, в плані художньої інтерпретації, Ерота.

Культ Мена поза межами Малої Азії розповсюджувало негрецьке населення. Якщо припустити, що вірування у місячного бога таки поширювалося на території Боспорського царства, то його присутність слід пов'язувати з переселенням на початку I ст. до н. е в цей регіон представників тогочасних корінних малоазійських народностей.

Однак в історії Боспорського царства такі факти поки що невідомі.

Отже, наведені факти з високою ймовірністю дозволяють стверджувати, що присутність культу бога Мена на Боспорі, як і зрештою у всьому Північному Причорномор'ї¹¹, є радше домислом окремих істориків, ніж очевидною дійсністю.

1. Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья. Каталог. Киев: Издательский дом “Стилос”, 2011. 328 с.

2. Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма / пер. с нем., предисл. Э. Д. Фролова. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1982. 391 с.

3. Бонгард-Левин Г., Гайбов В., Кошеленко Г. Открытие митреума в Дурра-Европос и современная митраистика. *Вестник Древней истории*. Москва: “Наука”, 2004. № 1(248). Январь–Февраль–Март. С. 125–157.

4. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1949. 624 с.

5. Голубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии I–III вв. Москва: Издательство “Наука”, 1977. 241 с.

6. Думберг К. Е. Извлечение из отчета о раскопках гробниц в 1900 г. *Известия Императорской археологической комиссии*. Санкт-Петербург, 1902. Вып. 2-й. С. 40–60.

¹¹ Чи не єдиним пов'язаним з Меном і виявленим в Північному Причорномор'ї предметом, є світильник із його зображенням, датований II ст. н. е. Попри те, що він був знайдений на території Херсонеса, за своїм походженням це малоазійський виріб [10, с. 43–44, 82, № 27].

III. САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

7. Зограф А. Н. Античные монеты. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1951. № 16. С. 12–262, таб. L.
8. Кивокурцев Н. П. Боспорская гипсовая статуэтка Эроса. *Советская археология*. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941. Вып. VII. С. 280–283.
9. Кобылина М. М. Мастерская короппласта в Пантикапее. *Советская археология*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958. Вып. XXXVII: Памяти Василия Васильевича Латышева. С. 178–192.
10. Кобылина М. М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э. Москва: “Наука”, 1978. 216 с.
11. Кюмон Ф. Восточные религии в римском язычестве / пер. с фр. А. П. Саниной. Санкт-Петербург: Издательская группа “Евразия”, 2002. 352 с.
12. Монеты Боспора. URL: <https://bosporan-kingdom.com> (дата звернення – 6.11.2021).
13. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва: “Наука”, 1996. 348 с.
14. Сапрыкин С. Ю., Масленников А. А. Люди и их боги: религиозное мировоззрение в Понтийском царстве. *Человек и общество в античном мире*. Москва: “Наука”, 1998. С. 398–440.
15. Сапрыкин С. Ю. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени. Москва – Тула: Гриф и К, 2009. 426 с.
16. Сокольский Н. И. Раскопки в Кечах в 1962 г. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии*. Москва: Издательство “Наука”, 1965. Вып. 103: Древности Причерноморья. С. 108–118.
17. Страбон. География: в 17 кн. / пер., ст. и коммент. Г. А. Стратановского. Москва: “Наука”, 1964. 944 с.
18. Die antiken Terrakotten / Herausgegeben von Reinhard Kekule von Stradonitz. Band III2: Die Typen der figürlichen Terrakotten / bearbeitet von Franz Winter. Berlin und Stuttgart: Verlag von W. Spemann, 1903. II Teil. 480 s.
19. Johnston Patricia A. Cybele and her companions on the northern uttoral of the Black Sea. *Cybele, Attis and related cults. Essays in memory of M. J. Vermaseren* / Edited by Eugene N. Lane. Leiden – New York – Köln: E. J. Brill, 1996. P. 101–116.
20. Metin H. Temple of Men in Keraitai within the Pisidia region (Bucak, Burdur, Turkey). *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*. 2015. Vol. 15, No. 3. P. 9–15.
21. Perdrizet P. Mèn. *Bulletin de correspondance hellénique*. 1896. Vol. 20. P. 55–106.
22. Roscher W. H. Einiges über Kult, Wesen und bildliche Darstellung des kleinasiatischen Mondgottes. *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe*. Leipzig, 1891. Dreiundvierzigster Band. S. 119–154. Taf. I–III.
23. Schlumberger G. Terres cuites de Coloé. *Gazette archéologique recueil de monuments pour servir à la connaissance et à l'histoire de l'art antique*. Paris, 1880. Sixième année. P. 191–196.
24. Vermaseren M J. Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA). VI. Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia. Leiden – Nev York – København – Köln: E.J. Brill, 1989. 224 p. CXLVI pl.
25. Wroth W. Catalogue of greek coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the Kingdom of Bosphorus. London, 1889. 252 p. XXXIX pl.

References

1. Anokhin, V. A. (2011). Antichnyye monety Severnogo Prichernomor'ya: catalog [Antique coins of the Northern Black Sea coast: catalog], Kiyev: Izdatel'skiy dom “Stilos” (in Rus.).
2. Bengtson, G. (1982). Praviteli epokhi ellinizma [Rulers of the Hellenistic era] / per. s nem., predisl. E. D. Frolova, Moskva: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury izdatel'stva “Nauka” (in Rus.).
3. Bongard-Levin, G., Gaibov, V., Koshelenko, G. (2004). Otkrytiye mitreuma v Durra-Evropos i sovremennaya mitraistika [The opening of the Mithraeum in Durra-Europos and modern Mithraism], *Vestnik Drevney istorii*, (1(248), yanvar'– fevral'– mart, 125–157 (in Rus.).
4. Gaydukevich, V. F. (1949). Bosporskoye tsarstvo [Bosporan Kingdom], Moskva, Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR (in Rus.).
5. Golubtsova, E. S. (1977). Ideologiya i kul'tura sel'skogo naseleniya Maloy Azii I – III vv [Ideology and culture of the rural population of Asia Minor in the 1st – 3rd centuries], Moskva: Izdatel'stvo “Nauka” (in Rus.).
6. Die antiken Terrakotten (1903) / Herausgegeben von Reinhard Kekule von Stradonitz. Band III2: Die Typen der figürlichen Terrakotten / bearbeitet von Franz Winter, II Teil (in Ger.).
7. Dumberg, K. E. (1902). Izvlechenie iz otcheta o raskopkakh grobnits v 1900 g. [Extract from the report on the excavation of tombs in 1900], *Izvestiya Imperatorskoy arkheologicheskoy komisii*, (2), 40–60 (in Rus.).
8. Johnston, Patricia A. (1996). Cybele and her companions on the northern uttoral of the Black Sea, *Cybele, Attis and related cults. Essays in memory of M. J. Vermaseren* / Edited by Eugene N. Lane. Leiden–New York–Köln: E. J. Brill. (in Eng.).
9. Kivokurtsev, N. P. (1941). Bosporskaya gipsovaya statuetka Erota [Bosporus plaster statuette of Eros], *Sovetskaya arkheologiya*, (VII), 280–283 (in Rus.).
10. Kobylina, M. M. (1958). Masterskaya koroplasta v Pantikapeye [Coroplast workshop in Panticapaeum], *Sovetskaya arkheologiya*, (XXXVII: Pamyati Vasiliya Vasil'yevicha Latysheva), 178–192 (in Rus.).
11. Kobylina, M. M. (1978). Izobrazheniya vostochnykh bozhestv v Severnom Prichernomor'ye v pervykh vekakh n. e. [Images of eastern deities in the Northern Black Sea coast in the first centuries AD], Moskva: “Nauka” (in Rus.).
12. Kyumon, F. (2002). Vostochnyye religii v rimskom yazychestve [Oriental religions in Roman paganism] / per. s fr. A. P. Saninoy, Sankt-Peterburg: Izdatel'skaya gruppa “Evraziya” (in Rus.).
13. Metin, H. (2015). Temple of Men in Keraitai within the Pisidia region (Bucak, Burdur, Turkey), *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, (15, 3), 9–15 (in Eng.).
14. Monety Bospora [Coins of the Bosporus]. Retrieved from <https://bosporan-kingdom.com> (data zvernennya – 6.11.2021) (in Rus.).
15. Perdrizet, P. (1896). Mèn, *Bulletin de correspondance hellénique*, (20), 55–106. (in Fr.).
16. Roscher, W. H. (1891). Einiges über Kult, Wesen und bildliche Darstellung des kleinasiatischen Mondgottes, *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig: Philologisch-historische Classe*, Dreiundvierzigster Band, 119–154, Taf. I–III (in Ger.).

17. Saprykin, S. Yu. (1996). Pontyiyskoye tsarstvo: Gosudarstvo grekov i varvarov v Prichernomor'ye [Kingdom of Pontus: The state of the Greeks and barbarians in the Black Sea region], Moskva: "Nauka" (in Rus.).

18. Saprykin, S. Yu., Maslennikov, A. A. (1998). Lyudi i ikh bogi: religioznoye mirovoznreniye v Pontyiyskom tsarstve [People and their gods: the religious worldview in the Kingdom of Pontus], *Chelovek i obshchestvo v antichnom mire*, 398–440 (in Rus.).

19. Saprykin, S. Yu. (2009). Religiya i kul'ty Ponta ellinisticheskogo i rimskogo vremeni [Religion and cults of Pontus of Hellenistic and Roman times], Moskva – Tula: Grif i K. (in Rus.).

20. Schlumberger, G. (1880). Terres cuites de Coloé, *Gazette archéologique recueil de monuments pour servir à la connaissance et à l'histoire de l'art antique*, Sixième année, 191–196 (in Fr.).

21. Sokol'skiy, N. I. (1965). Raskopki v Kepakh v 1962 g. [Excavations in Kepoi in 1962], *Kratkiye soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh instituta arkheologii*, (103: Drevnosti Prichernomor'ya), 108–118 (in Rus.).

22. Strabon (1964). Geografiya: v 17 kn. [Geography: in 17 books] / per., st. i koment. G. A. Stratanovskogo, Moskva: "Nauka" (in Rus.).

23. Vermaseren, M. J. (1989). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, VI: Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia, Leiden–Nev York–København–Köln: E. J. Brill (in Eng.).

24. Wroth, W. (1889). Catalogue of greek coins: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the Kingdom of Bosphorus, London (in Eng.).

25. Zograf, A. N. (1951). Antichnyye monety [Antique coins], *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, (16), 12–262, tab. L. (in Rus.).